

LA CANÒNICA A L'OMBRA DEL CASTELL: SANTA MARIA DE MUR

TERESA VINYOLES I CONCHI RODRÍGUEZ

La nostra aportació al col·loqui sobre les canòniques catalanes està en el context d'una investigació més ampla que realitzem en equip sobre *La vida a la Catalunya alt medieval (s. VIII-XII)*, basada en fonts escrites i arqueològiques i que en el seu inici ha pres com a model Mur i el seu entorn.¹

Pel que fa a Santa Maria, bastida a recer del castell de Mur pels comtes de Pallars Jussà Ramon V i Valença de Tost vers 1060, no n'existeix una monografia recent,² tot i que es troba a la Biblioteca de Catalunya un manuscrit que fa referència a bona part de la seva documentació. Es tracta de la *Recopilación y resumen de los instrumentos y papeles que se hallan recónditos en el Archivo de la iglesia Colegiata de Mur*, que fou compilada per Josep Martí, canonge regular de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes el 1794, a instància del llavors paborde de Mur, Ramon Goser i Casellas.³ Aquest manuscrit conté el regest dels 320 documents que es trobaven a l'arxiu de la col·legiata a la darrereria del segle XVIII, els originals dels quals han desaparegut. Alguns dels documents estan copiats totalment o en part, d'altres només estan resumits, sense seguir en general un ordre aparent. Aquest text servirà de base de la nostra comunicació.

1. El projecte està coordinat per les professores Teresa Vinyoles i Marta Sancho, i hi col·laboren un equip de llicenciades i estudiants del Departament d'Història Medieval de la UB, que treballem amb el nom d'Empriu.

2. Sobre la canònica de Mur: Luis de CUENCA, *Historia de la baronía y pabordato de Mur, y cronología de los condes de Pallars*, Barcelona, 1906; Joaquim MIRET I SANS, *Nota a la fundació del monestir de Mur*, BRABLB, núm. 11 (1911), p. 221-222; Manuel RIU, «Castell i monestir de Mur, notícia històrica. Goig en alabança de Santa Maria de Mur», *Goig de Santa Eulàlia*, 92 (1975); M. BOTCHACA, C. PORTET i R. M. PUIG, *Mur*, Lleida, Pagès, 1991, *Catalunya romànica*, vol. xv (1993), p. 352-364.

3. Biblioteca de Catalunya, manuscrit 150. A partir d'ara referit com «Papeles de Mur» a les notes, o bé (PM i número del document) en mig del text.

Pel que fa a la nostra hipòtesi inicial, ens interessa especialment estudiar el procés de fundació de canòniques a instància de membres de la noblesa, al costat dels seus castells i potser com a substitució de les petites capelles castrals anteriors. Amb aquest tema iniciem el present estudi. Començarem, doncs, amb una reflexió sobre les capelles castelleres amb relació a les torres del segle XI, en el marc concret de la torre de Mur. Tot seguit parlarem de les canòniques a l'ombra dels castells i de la fundació de Santa Maria del castell de Mur.

La part central del treball consistirà en la presentació ordenada de dades extretes dels «Papeles de Mur». La selecció de dades la fem en base a dos temes diferents: per un costat la incidència de la canònica en el seu entorn, és a dir, les funcions i el paper que la canònica de Mur va tenir amb relació a la societat que l'envoltava, tant pel que fa al poder religiós com civil que exercí. Per altra banda, en el buidatge documental seleccionem especialment el que fa referència a aspectes constructius tant de la canònica com de les esglésies que en depenien; també anotarem les dades que facin referència a ornamentació o litúrgia.

Capelles castrals en relació amb les torres del segle XI

Queda molt clar que al castell hi viuen els qui lluiten, els castells mostren visiblement els seus elements militars i els espais simbòlics del poder feudal creixent. Però dins d'aquesta societat jerarquitzada no podem oblidar que els qui lluiten comparteixen el poder amb els qui resen.⁴ Hauríem de situar, doncs, a cada castell una capella castellera.

En aquest sentit podem vincular les finestres, que s'obren aproximadament vers llevant a les torres circulars del segle XI, amb possibles espais de culte. Al darrer pis de la torre del castell de Mur, hi veiem una finestreta que mira en direcció NE i que és l'única obertura exterior de la torre, tret de la porta. Allà podríem situar la petita capella castellera originària.⁵ D'aquesta manera, en els quatre pisos en què es divideix la torre es mostraria la societat tripartida: a l'entrada, els qui treballen, en aquest cas el personal que vigila i té cura del pro-

4. Sobre aquest tema hem escrit: EMPRIU, «La vida en un castell del segle XI: recerca i realitat virtual al Castell de Mur»; *Primer Simposium d'Arqueologia Medieval*, homenatge al professor Manuel Riu, en premsa.

5. Sobre les capelles castrals a les torres romàniques: VICENTE LAMPÉREZ, *Arquitectura civil española de los siglos I al XVIII*, vol. I, Madrid, 1922, p. 42; ESTEBAN GALTIER, *El nacimiento del arte románico en Aragón: Arquitectura*, Saragossa, CAI, 1982. A les torres de Viacamp i de Lluçars (Ribagorça) s'han identificat com a capelles unes fornícules al pis superior, orientades a l'est. *Catalunya romànica*, vol. XVI, p. 493 i 506.

veïment i de l'armament de la torre; al primer pis, la sala de l'homenatge, que representaria el poder jurisdiccional dels *milites* convertits en senyors; damunt, la petita capella amb la finestreta gairebé en forma d'absis, que sembla reservar l'espai de dalt als qui resen; encara sota terra veiem un quart espai, la tàvega, on eren tancats els apartats de la societat per la justícia senyorial.

Sabem que des de les capelles dels castells es cridava cada dia a oració a entrada de fosc. El comentari dels «Usatges de Marquilles» ens parla d'aquest costum recomanant que en cas de setge es deixi de respondre en veu alta al toc d'oració: que els assetjats «no responguin conjuntament a l'oració que es fa als castells a l'entrada de la nit, és a dir al crepuscle, les oracions que a la nostra terra anomenem *bebeay*, ja que amb el crit general, els qui fan el setge poden notar la disminució de les veus per causa dels malalts, ferits o morts».⁶

Les constitucions de pau i treva pogueren influir en el trasllat de les capelles castrals fora del recinte estricte del castell, més enllà de trenta passes, però no pas gaire lluny. Segons la constitució de pau de 1033, queden fora del dret d'asil atorgat per la pau de Déu les esglésies que estan dins dels castells: «Que d'ara endavant ningú no assalti les esglésies ni les cases que siguin edificades a l'entorn, fins al circuit de trenta passes [...]. Queden excloses d'aquesta tutela les esglésies edificades en castells i fortaleses.»⁷ El pergami que conté la còpia que ha arribat fins a nosaltres d'aquesta constitució procedeix de l'arxiu canonical de Sant Pere del castell d'Àger.

Les canòniques a l'ombra dels castells

Tenim diversos exemples de fundacions de canòniques a instància de l'alta noblesa, al costat dels seus castells, al llarg del segle XI. El cas més emblemàtic semblaria Sant Vicenç del castell de Cardona, esmentada com a capella del castell al segle X, on trobem una comunitat canonical el 1019 dotada pels vescomtes de Cardona; de tota manera Sant Vicenç estigué sempre subjecta al bisbe d'Urgell. Considerem més interessant el cas del conjunt de canòniques vinculades a sengles castells a les comarques de la Noguera i del Pallars Jussà: Sant Pere del castell de Ponts, Sant Miquel del castell de Montmagastre, Sant Pere del castell d'Àger, Sant Sadurní del castell de Llordà i Santa Maria del castell de Mur. Les seves fundacions sovint es vinculen als comtes d'Urgell o de Pallars; però al darrere de les fundacions i dotacions d'aquestes canòniques hi trobem molt es-

6. AHPB, *Comentaria Jacobi de Marquilles*, f. 213r, 379r. Desconeixem el significat del mot *bebeay*.

7. Gener GONZALVO, *La pau i la treva a Catalunya*, Barcelona, La Magrana, 1986, p. 122.

pecialment els vescomtes d'Àger i senyors de la frontera Arnau Mir de Tost i la seva muller Arsenda.

Destaca Sant Pere del castell d'Àger, fundada pels citats vescomtes repobladors de la vall; cap a l'any 1048 ja hi havia una comunitat canonical i ben aviat aconseguiren per a la seva canònica de Sant Pere el privilegi de dependre directament del papat amb exempció del poder episcopal.⁸ El castell de Llordà havia estat adquirit per Arnau Mir i Arsenda l'any 1033 al comte d'Urgell i poc després, l'any 1040, datem la consagració de l'església de Sant Sadurní del castell Llordà, on hi hagué comunitat canonical almenys des de 1062. La primera datació de Sant Miquel del castell de Montmagastre és del 1010, segurament llavors una senzilla capella castellera. Es deu al poder comtal, si bé Arnau Mir signa com a testimoni; ara bé, la dotació de la canònica del 1054 és feta pels mateixos vescomtes d'Àger, que tenien drets sobre el castell almenys des del 1038.⁹ Com veurem tot seguit la fundació de Santa Maria del castell de Mur està vinculada personalment als comtes Valença i Ramon V de Pallars Jussà, filla i gendre dels citats vescomtes d'Àger.

Pensem que aquestes fundacions tenien diverses finalitats. La primordial seria estructurar l'organització religiosa de l'indret després de la conquesta o repoblació del territori. Les canòniques tenien una declarada finalitat pastoral, com diu l'acta de consagració de Santa Maria de Mur, feta en presència «del poble ple de devoció i religiosament pregant per la seva absolució i la dels seus parents difunts, per a remei de les nostres ànimes, per la seguretat de la vida futura i per desterrar adequadament la ignorància». A més, molt probablement s'establia aquesta institució per garantir l'autonomia del poder bisbal i es reservava un cert paper al patronat laic. La independència del poder bisbal comportà, però, no només que la canònica ostentés el poder religiós al seu entorn, sinó també progressivament el poder jurisdiccional.

Per altra banda els bells i espaiosos edificis canònics donaven prestigi als titulars dels castells, que sovint els convertiren en esglésies quasi familiars;

8. Pedro SANAHUJA, *Historia de la villa de Àger*, Barcelona, Seráfica, 1961; Josep LLADONOSA, *Arnau Mir de Tost*, Barcelona, 1974; Francesc FITÉ, *Reculls d'història de la vall d'Àger*, Àger, 1985, capítols v i vi.

9. A més de les dotacions fundacionals, hi ha llegats testamentaris dels senyors a les canòniques que havien fundat. Destaquem els llegats en joies que Arsenda, morta al 1068, féu a les canòniques vinculades als seus castells: «Meum pumbo de auro dimitto ad Sanctum Petrum (s'enten d'Àger) ut pendat coram eius altare cum ipso pumbo quod est confecto de olores et est in similitudine de codonio... Meum pumbo argenteo pendat coram altare Sancti Michaelis de Mamacastro... concedo de mea porcione ciclatois capas duas et una oztoni cum tela de pallio. A Sancti Saturnino de Lordano capa una de ciclato et alia de oved.» (M. SANAHUJA, *op. cit.*, p. 339-340.)

aquest fet es veu ben clar en el testament de la comtessa Valença de Pallars, escrit l'any 1100, que cita com a esglésies pròpies, «nostras ecclesias», tant les esglésies dels seus castells com les col·legiates: Santa Maria de Llimiana, Santa Maria de Tremp, Santa Maria de Mur, Santa Maria de Castissent, Santa Maria de Montanyana i Sant Martí de l'Areny.¹⁰ Tant a Àger com a Mur hi foren soterrats els nobles fundadors.

Fundació de la canònica de Santa Maria de Mur

Al terme del castell de Mur hi havia al segle XI diversos espais sagrats. El més antic, documentat sota l'advocació de sant Fruitós, prové d'una església privada; a més, trobem esmantats en l'acte dotal de l'església de Mur, Sant Julià, Santa Maria i Sant Jaume. Prop del castell, a la mateixa carena de Mur els comtes de Pallars, senyors eminents del castell, hi feren edificar la canònica de Santa Maria, on es desenvolupà el culte públic pels senyors i pel poble en les grans solemnitats. La consagració de la canònica de Santa Maria ens aporta tres invocacions: Santa Maria, que era preexistent i podria correspondre a la capella castellera, Sant Pere i Sant Esteve, que no sabem si són noves o provenen d'advocacions anteriors.

El castell de Mur, amb els seus termes i pertinences, havia estat cedit pel comte Ramon de Pallars als seus sogres Arnau Mir i Arsenda l'any 1055 en el moment de l'esponsalici amb llur filla Valença. Serví de penyora juntament amb altres castells per garantir que la tindria sempre amb honor: «sicut homo debet tenere suam legitimam uxorem»; però, a més, Mur és el dot marital que el comte ofereix a Valença, ja que quedarà a les mans d'ella en cas de viduitat.¹¹ La construcció de la col·legiata, patrocinada pels comtes, o potser per la comtessa o pels seus pares, que de fet tenien el castell en penyora, s'inicià pocs anys després.

El document més antic dels «Papeles de Mur» (PM 1) ens ofereix una data en què cal considerar que l'obra ja estaria avançada. Un cavaller anomenat Maier, castlà del castell d'Estorm, testa l'any 1065 i fa certes deixes a Santa Maria de Mur, per la canònica: «ad Sancta maria de Muro ad ipsam Canonicam... ad opus Sancta Maria de Muro». Ens interessa destacar que per aquells anys s'hi està obrant i que el que s'estava construint no era només una església sinó una canònica; insisteix el testador que les deixes les fa perquè els preveres, segons els cànons de l'Església de Roma, «cantessin i tinguessin l'església de Mur, retinguessin el llegat vivint en comú en servei de Déu i de la seva Mare i que a la canònica fessin commemoracions

10. *Liber feudorum maior*, LFM, doc. 142.

11. LFM, doc. 125-126.

en remei de la seva ànima». Aquesta dada ens reafirma en la idea d'un disseny total del conjunt canonical, pensat ja amb aquesta finalitat; tot i que s'ha escrit en el sentit contrari, nosaltres, mirant l'edifici, tot i les reformes que ha sofert, pensem en una planificació original de la totalitat del conjunt com a canònica.

Pocs anys després d'aquest testament, l'any 1069, el temple fou consagrat. No insistirem en l'acte de consagració i dotació, que ha estat diverses vegades publicat; pel que fa a la l'època fundacional, sens dubte el document més interessant per a la història de l'art és l'inventari dels ornaments de l'església de Santa Maria del castell de Mur. (De l'inventari, en parlarem després.)¹² Tampoc no és la finalitat d'aquest treball escriure la història de la canònica, només en resumirem els trets essencials i hi afegirem el que poden oferir de nou els «Papeles de Mur» i altres fonts consultades.

Pel que fa a les dotacions comtals, destaquem les dades següents: el comte Pere de Pallars Jussà, l'any 1100, afirma que la canònica havia estat consagrada en la seva infantesa, amb el consell de la seva mare Valença i amb la voluntat dels seus germans Arnau i Bernat, en presència dels nobles —convé recordar que l'instrument fundacional parla de la presència del poble— i seguint el precepte del seu difunt pare, el comte Ramon; pocs dies després, es defineix el comte Pere com a «hedificador et custos ecclesie Beate Marie Muri».¹³ Hi ha altres donacions de masos atorgats pel mateix comte els anys 1108 i 1111 (PM 47, 132). El testament del comte Arnau de Pallars,¹⁴ del 1157, aporta a Santa Maria de Mur un mas per cada un dels castells, anomena tots els masos donats i els castells als quals pertanyen i firma com a testimoni la seva muller Oria d'Entença.¹⁵ Ben curiosa és la confirmació per part dels comtes Ramon VI i la seva mare Oria i la seva muller Anglesa de Cardona, del llegat fet a Santa Maria de Mur d'un alou atorgat per un tal Ginnaus, l'any 1175, de viva veu segons els qui ho van veure i escoltar quan va morir ferit d'espasa a Montanyana (PM 2).

A més de dotar amb generositat la canònica els comtes de Pallars havien aconseguit de Roma, per la butlla d'Urbà II del 1099, que els canonges

12. LFM, doc. 138-139. Publicat a *Marca Hispànica*, n. 323-324; Joaquim MIRET I SANS, *La fundació del monestir de Mur*, BRABLLB, núm. 6 (1911), p. 112-123. Tant l'acta de consagració i la donació com l'inventari estan transcrits i traduïts per Joan BELLÈ a Catalunya Romànica, vol. xv p. 354-355. Corresponen al primer document sense numerar dels «Papeles de Mur». A més, als «Papeles» 19 i 34 hi ha resums de les dotacions fetes pel comte Pere en què confirma les de llurs pares Ramon i Valença i també inclou altres donacions privades a la canònica de Mur.

13. Als «Papeles de Mur» 32, 168 i 131 consta que Valença ja és morta l'1 d'abril del 1100; havia signat testament el 19 de febrer.

14. És el comte Arnau Mir I de Pallars Jussà, nebot del comte Pere, fill del seu germà Arnau.

15. «Papeles de Mur» 33. Un altre testament de 1171, «Papeles de Mur» 34.

agustinians de Mur fossin regits per un paborde vinculat a la Santa Seu i independent del bisbe d'Urgell. El paborde de Mur actuava com un veritable prelat sobre les parròquies i els priorats del terme, reunia sínodes i assistia als concilis de l'església de Tarragona.¹⁶ El paborde i els seus canonges estaven sota el patronatge laic dels comtes de Pallars, primer, i dels barons de Mur, després. Al segle XIII, la canònica queda, a més, sota la protecció de la monarquia; el rei Pere el Catòlic, l'any 1210, confirma els privilegis i les possessions de la canònica de Mur, tant les donades pels comtes de Pallars com pel seu pare el rei Alfons (PM 17), recordem que fou en temps d'Alfons el Cast que el comtat de Pallars Jussà va passar a la Corona. També destaquem el precepte d'immunitat signat pel rei Alfons l'any 1282, que els atorga l'estalvi de *qüesties*, ja que era acordat des de feia més de trenta anys que no les paguessin (PM 45).

L'any 1592 Mur fou secularitzada seguint l'ordre del papa Climent VIII, a instància de Felip II, que convertia en canòniques seculars les agustinianes anteriors (PM 113 i 114). De tota manera, el paborde de Mur va continuar exercint la seva autoritat exempta del poder del bisbes d'Urgell fins a la darrerria del segle XIX.

Incidència de la canònica en el seu entorn

El poder religiós i la construcció de temples

Santa Maria de Mur exercí l'autoritat religiosa directa sobre les parròquies del terme del castell de Mur i d'altres de properes, i sobre dos priorats que quedaren vinculats a la canònica a la darrerria del segle XII: el priorat mixt de Sant Miquel del Congost, a Cellers, i el de Santa Llúcia, a Mur. Pel que fa a la vida parroquial, Santa Maria era a la vegada parròquia del poble de Mur i van dependre, a més, de la canònica les parròquies següents: Sant Miquel de Moror, amb les sufragànies de Sant Salvador d'Estorm, Santa Creu d'Alzina i Santa Maria de Beniure, a l'actual municipi de Sant Esteve de la Sarga; Santa Maria (en un primer moment potser Sant Feliu) de Guàrdia, amb Sant Martí del Meüll, a l'actual municipi de Guàrdia; Sant Martí de Puigcercós, a l'actual terme de Tremp, i Soliva a Areny de Noguera, a la Baixa Ribagorça.¹⁷ Els canonges de Mur i els

16. Sobre privilegis papals i patronat laic es parla als «Papeles de Mur» 74. Problemes amb els bisbes d'Urgell i arquebisbe de Tarragona apareixen als doc. 76-79 d'inicis del segle XIV. Es parla insistentment de l'autonomia de Mur als sínodes resumits (PM 306 E).

17. Sobre l'estudi del territori: Marta SANCHO, «*Ipsa Fabricata*», *Monografies d'Arqueologia Medieval*, núm. 2, *Pallars Jussà*, Universitat de Barcelona, 1997.

rectors de les quatre parròquies assistien als sínodes convocats pel paborde que se celebraven al claustre canonical o a la capella de Sant Blai de l'església de Mur; la primera acta que es copia d'aquests sínodes data de 1310 (PM 306 E).

Certament la comunitat no era gaire nombrosa —als sínodes acostumen a assistir-hi vuit membres—, tenint en compte que un era el prior de Santa Llúcia de Mur i que hi assistien els quatre rectors de les parròquies, que no sabem si realment feien vida canonical o residien als pobles. Els càrrecs que trobem documentats són el de sagristà i infermer, a més, evidentment, del paborde que regia la comunitat. Només hi ha dues dades que ens permetin veure una acció constructiva sobre la canònica, ambdues del segle XIV. Es tracta de la fundació de dos altars: el de sant Agustí i el de sant Blai, aquest segurament al claustre, ja que s'hi celebraven els sínodes (PM 148 i 204). Així mateix, trobem una breu referència que es feien obres al priorat de Santa Llúcia l'any 1466 (PM 246).

La major part de la documentació fa referència a censos, propietats i drets de la canònica. L'acció de la canònica damunt de les esglésies de l'entorn es fa patent amb informacions puntuals que tenen a veure amb la construcció, ampliació o reparació de temples, i en aquest sentit recollim les dades següents: el paborde de Mur dóna llicència, l'any 1228, a Arnau de Ribera i la seva muller Ermessenda perquè puguin edificar una església pròpia a la vila de l'Espona dedicada a Santa Maria. En morir els patrocinadors, l'església quedaria en mans de la canònica (PM 36). Amb llicència del paborde de Mur es consagren a l'església parroquial de Santa Maria de Guàrdia els altars de Santa Maria, Sant Salvador i Sant Antoni l'any 1395; el mateix document ens informa de l'existència a Guàrdia de les esglésies de Sant Miquel i de Sant Feliu; aquesta darrera potser era l'antiga parròquia, o més aviat creiem que en els seus orígens era la capella del castell (PM 186). Al segle XV, el lloc d'Altarriba havia quedat gairebé despoblat i la cura d'ànimes depenia de Puigcercós —«locum de Altarriba per magna tempora extitisse desertum et depopulatum propter guerras et mortalitates secutas»—; però, ja que el lloc s'havia poblat de nou, es demana l'any 1481 que el paborde doni permís per poder-hi construir una església, amb fonts baptismals i cementiri (PM 85). Es tracta de la llarga guerra del comte Hug III de Pallars Sobirà contra els reis Joan II i Ferran el Catòlic.

Hi hauria a Mur, com en altres canòniques de l'època, una germandat¹⁸ que acollia persones laiques que anaven a passar els seus darrers dies a la canònica, hi

18. Així es confirma a Santa Maria de Lillet i Sant Vicenç de Cardona. Per exemple, Manuel RIU, *Las comunidades religiosas del antiguo obispado de Urgel (s. VIII-XV)* (tesi doctoral inèdita), Barcelona, 1960.

aportaven els seus béns, vivien amb els canonges i eren soterrats al cementiri canonical. Així, l'any 1206 Arnau de Llimiana es dona a Mur, ell i una important quantitat de masos i terres, amb consentiment de les seves filles i gendre; és rebut pels canonges com un d'ells: «damus partem et societatem... in nostra domo et victum et vestitum sicut unum ex fratribus et vos serviates Deo et Sacnte Marie et ista domo sicut vobis decet et diligatis nos et bene istius aule omni vestro sensu» (PM 135). Aquesta funció féu especialment el priorat de Sant Miquel del Congost, que acollia homes i dones al seu recinte i mereix una monografia a part.¹⁹

La jurisdicció religiosa comportava que el paborde pogués dictar excomunicacions, com de fet ho féu, per exemple, contra un tal Andreu Gracet de Guàrdia l'any 1466 (PM 246). Així mateix aquest poder comportava que el paborde efectués les visites pastorals. Malauradament, els «Papeles de Mur» només recullen les actes d'aquesta pràctica a partir de la segona meitat del segle XVI; de tota manera, ens informa de trets interessants que afecten aspectes constructius de les esglésies. En les visites, el canonge visitador mana puntualment que es facin les obres necessàries: així sabem que, el 1569, a la parròquia de Soliva s'havien reparat les fonts baptismals, s'havia tancat el fossar i s'havia fet un «comunidor per a conjurar», és a dir, un porxo davant del temple, obert als quatre vents, des d'on el sacerdot exorcitzava. Als veïns de Boniure els mana, sota pena d'excomunió, en una visita de 1595, que facin amb volta bona l'església de Santa Maria; no es degué fer, ja que cinc anys després mana als mateixos veïns que facin una església o capella en lloc decent.

El cementiri i el claustre de la canònica de Mur

Contemplant l'edifici canonical, d'escasses dimensions, perfectament clos, amb els absis encarats a llevant, al capdamunt de la carena coronada al costat invers pel castell de Mur destaca precisament l'estructura tancada del recinte, al qual s'accedeix, per ponent, passant un doble pati que franqueja l'entrada i el claustre. No sabem la data de construcció del claustre, però es devia alçar a la darrerria del segle XII. El recinte, força restaurat, ens dona, però, una idea precisa de l'estructura, les dimensions i la senzillesa ornamental originària. La funció del claustre és la mateixa que als monestirs: en primer lloc, servir de pas entre les dependències canòniques, on viuen els canonges i des d'on governen el patrimoni i el temple, espai d'oració i recolliment. A més, hem de pensar que hi havia un cert accés del poble al recinte, almenys per les grans solemni-

19. Sobre el priorat, Prim BERTRAN, *Sant Miquel de Cellers i els canonges de sant Agustí*, Lleida, 1975, «Càtedra de Cultura Catalana Samuel Gili», vol. XIII.

tats, ja que Santa Maria era la parròquia del petit nucli de Mur. A més, el claustre era lloc habitual d'enterrament. El claustre de Mur devia tenir funcions de cementiri per als mateixos canonges i també per a persones laiques que hi volien ser soterrades.

La primera notícia de l'ús sepulcral de la canònica ens ve del testament de la comtessa Valença, l'any 1100, per mitjà del qual fa unes deixes a Santa Maria de Mur,²⁰ si finalment era soterrat allà el seu marit, el comte Ramon de Pallars. Hem de creure que el comte Ramon fou sepultat a Mur, ja que en una donació feta pel comte Pere amb els seus germans Arnau i Bernat, és a dir, els fills del difunt, i amb l'aprovació i confirmació de llur mare, dóna uns masos per l'ànima del seu pare: «*dono Deu et Sancta Maria quod in castro Murus dicitur esse fundatam ecclesiam in honore eisdem alme Marie... in cuius cimiterio predicti patris mei corpus sepultum est*» (PM 132). Creiem que no fou sepultat al claustre actual, que per aquelles dates encara no devia estar bastit, però el document deixa ben clar que la canònica té un cementiri, correspongui o no al claustre.

La donació d'un capmàs a Benavent, prop de la casa del comte Bernat Ramon, feta l'any 1199 per un matrimoni i la seva filla a favor de la canònica de Mur, ens permet saber que per aquelles dates hi havia la possibilitat d'ésser enterrat al claustre, ja que la donació és feta: «*ut habeamus sepulturam in clasutra Muri*» (PM 171). Així, podem concloure que, el claustre, l'hem de datar, a tot estirar, a la darrerïa del segle XII. En el testament del senyor Berenguer d'Altarriba, 1226, deixa el seu cos i la seva ànima a Santa Maria de Mur, per la qual cosa fa donació d'un mas i la dècima que rep a Puigcerçós en pa, vi, oli i lli (PM 185); el seu és probable que reposés al claustre. La mateixa fórmula fa servir el cavaller Bernat de Moror l'any 1234 (PM 175). En una carta de germandat de 1272, la canònica es compromet a soterrar la família del cavaller Pere de Castissent explícitament al claustre canonical (PM 134).

A més del claustre, prop de la canònica hi havia d'haver el cementiri parroquial, ja que Santa Maria feia a la vegada de parròquia per als habitants de lloc de Mur que serien soterrats al seu cementiri, i per a altres fidels de la contrada, que feien deixes als canonges per celebrar allà aniversaris perpetus per llurs ànimes. És interessant la clàusula testamentària de Bernat de Capdevila, del 1423, que vol que es digui cada any una missa per la seva ànima tres dies després de la festa de sant Antoni de gener, que s'anuncii a so de corn el diumenge abans i a so de campana el dia que se celebri (PM 233).

20. LFM, doc. 132.

El poder civil

Pel que fa al poder civil de la canònica hem de dir que actuava com a senyora jurisdiccional damunt els espais immediats. Pel que fa a les seves propietats, posseïa masos, castells, molins, olivars, llinars, forns..., fruit de les dotacions dels comtes de Pallars, de donacions privades i de compres efectuades per la mateixa canònica. Aquestes propietats es van veient als «Papeles» de manera desordenada; en donarem només alguns exemples.

Són molt nombrosos els documents de donacions de masos i establiments de camperols als masos per part del paborde. Ja hem parlat d'aquest fet en relació amb documents fundacionals i dotals dels comtes de Pallars. En aquests documents, i molts d'altres que parlen de masos, en donen els noms i la ubicació; és, doncs, una font important per a la toponímia i la història locals. Pel que fa als establiments, en citarem un exemple: l'any 1224 el paborde Bernat de Mur amb tot el convent de Santa Maria estableixen a Borrell d'Arginçola, la seva muller Ermessén i la seva posteritat, el «camp-manso qui jam fuit de na Barona d'Arginçola», segons els costums del Castell de Mur, amb un cens de certa quantitat de pa, blat, ordi, civada i vi prim (PM 53).

Hi ha força informació referent a molins rebuts o construïts per la canònica. Així, Arnau comte de Pallars i el seu germà Ramon de Tarn donen, l'any 1133, a la canònica un molinar a la Noguera, al terme del castell de Mur, a la verneda de dalt, perquè hi edificuin dotze molins, o més si volen. Aquest indret fou inundat pel pantà de Cellers (PM 18). El document de caire econòmic més interessant i complet és la còpia del capbreu de les rendes de la canònica de l'any 1316, que no podem comentar aquí (PM 295).

Pel que fa a la jurisdicció civil, una concòrdia d'inicis del segle XIII entre Ecard de Mur i el paborde Bernat ens mostra que la canònica rebia dels pagesos serveis i mals usos: homicidis, exòrquies, cugúcies, intesties, bans, coltells, incendis... (PM 305). La canònica era posseïdora de castells, tant dins el terme de Mur, per exemple Moror, com fora del terme, on tenia els castells d'Escumó i Mallabecs, al Montsec d'Ares, al terme d'Àger. Recollim, en aquest sentit, que el paborde Ramon Ferrer, elegit pel capítol de Mur el 1372 i confirmat pel papa Gregori XI, prengué possessió del lloc d'Escumó en presència del batlle, jurats i poble com a senyor natural i jurisdiccional, i amb aquest motiu li prestaren homenatge els d'Escumó (PM 7). També tingué potestat per posar batlle al lloc de Guàrdia; així, l'any 1317 el paborde Alegret Filla es va situar a la plaça de Guàrdia davant el poble i va fer llegir una carta per la qual el sotsveguer de Pallars reconeixia que des de temps immemorial el paborde de Mur «donava compliment de dret als quereyllants» i que tenia potestat per posar batlle perquè donés compliment de justícia als seus homes (PM 65).

Encara el paborde exercí, de manera legal o il·legal, la jurisdicció criminal, de manera que el batlle del castell de Mur es queixava, l'any 1489, de les forques que, des de feia algun temps, el paborde havia erigit a algunes parts del terme de la baronia, i es queixava també que hagués usurpat la jurisdicció criminal, que era del barons de Mur. El paborde es defensà dient que tal jurisdicció, sobre Moror, Alzina i altres llocs, havia estat atorgada a la canònica pel comte Pere de Pallars i que s'havien posat fites i límits a la jurisdicció civil i criminal, és a dir, que físicament es podia veure damunt el territori on era la partició de jurisdiccions; a més, hi havia diverses sentències a favor de l'església en aquest sentit i podia demostrar que durant els darrers trenta-cinc anys havia exercit aquesta jurisdicció (PM 84).

La intervenció del paborde de Mur en la guerra civil del Pallars es fa patent en la documentació de la darrerria del segle xv, amb un enfrontament directe entre la canònica i els barons del castell d'on havia nascut el temple de Santa Maria feia quatre-cents anys.

Notícies sobre ornaments

La primera notícia referent als ornaments litúrgics de la col·legiata de Mur correspon a l'inventari dels ornaments *Sancte Marie kastri Muri*, fet quan el paborde, Galí, deixà les claus en mans de Berenguer Alomar (vers l'any 1098). Aquesta data pot correspondre a la reforma agustiniana impulsada a les canòniques pel papa Urbà II. Aquest document ha estat diverses vegades publicat; de tota manera, val la pena repetir la llista dels objectes que són llegibles: quatre creus, dos teixits d'argent, vuit canelobres de ferro i un de llautó, un setrill, hostiers de ferro, quatre campanetes de bronze, *turibula* —és a dir perfumadors o encensers—, sis escriptoris —és a dir, estoigs d'obra d'Hispania, de cristall—, quatre campanes, entre grosses i petites... Hi consta algun objecte il·legible d'argent daurat, un calze d'argent, canadelles, dos vasos de fusta o d'estany²¹ i un bací de llautó, dos coloms de fusta, tres arque de fusta, dues imatges i una arca, a més de les vestidures dels clergues i les robes de l'altar.

Poca informació tenim sobre altres objectes que augmentaren el tresor de la canònica al llarg de l'edat mitjana, si bé podem dir que es considera important mantenir il·luminat el temple. Amb aquesta finalitat, el senyor Gombau de Mur,

21. Al document publicat a *Catalunya romànica*, vol. xv, p. 354, llegim *vasa licneacus*. Als «Papeles de Mur», el segon document sense numerar copia *vasa stagna*. Hi ha altres petites diferències en la transcripció.

malalt d'una greu malaltia, l'any 1237 dóna a Déu i a la lluminària de Santa Maria de Mur per la seva ànima, la dels seus pares i per obtenir la salut els feus i alous de la vila de Torenta (PM 133). Els canonges convocats a sínode a toc de campana decidien l'any 1355 fundar una làmpada, dotada pel canonge sagristà «quadam lampadem que perpetuo coram altari Beate Marie arderet die et nocte incesanter». Es destinà un fons per proveir-la d'oli (PM 75). Es consigna també la deixa feta per Florença, neboda del paborde de Mur, casada amb un jurisperit de Tremp, que va firmar testament l'any 1430 i deixà les seves joies a la Mare de Déu de Mur, on volia ser soterrada (PM 239). Nogensmenys, els canonges assistents a un sínode convocat a Mur l'any 1487 insistien que no es diguessin misses a cap església del pabordat amb missals del bisbat d'Urgell, sinó amb missals romans (PM 306E).

Tenim una notícia interessant sobre els vasos sagrats que es guardaven a la canònica de Mur: «Any 1474 lo reverend mossèn paborde de Mur prestà l'argent del monestir de Mur als de la pabordia, pesat al pes gros segons se mostra: prengueren els de Moror un calze amb sa patena que pesà 16 onzes i una patena amb una canadella de pes de 8 onzes; els de Puigcercós prengueren un calze gran daurat amb patena i una canadella de 20 onzes; els del terme de Mur prenen dos calzes sense patena de pes de dues onzes i mitja.» Aquest repartiment, el féu el paborde en el context de la guerra que sostenia Hug Roger III de Pallars Sobirà contra el rei; el paborde, situat al costat reial, es va enfrontar amb els homes del comte que ocupaven els castells del terme; per aquesta raó va donar l'argent de l'església perquè els seus homes es defensessin, i de fet defensessin l'opció reial i de la canònica, contra el comte (PM 307).

Per les mateixes dates, i també probablement en el context de la guerra, en temps del paborde Guillem Ferrer, el senyor del castell d'Estorm i dels masos de Vilamolera es va emportar la campana de l'església de Vilamolera i la va vendre als de Llimiana, que volien fer una gran campana; aquest document ens informa de l'existència d'una església, que en el regest dels «Papeles» es qualifica de *parròquia*, i que tenia una campana gran. També aquest senyor, ajudat per tres bandits, dels quals se cita el nom, es van emportar la campana de l'església de Maüll al castell d'Estorm i la van fondre per fabricar moneda falsa.²²

És al segle XVII, 1652, quan en certa manera s'intenta restituir el patrimoni ornamental de la canònica. El paborde Codina mana que es fabriqui una custòdia de plata per a la processó de Corpus i uns reliquiàries per al *Lignum Crucis*, i la Santa Espina, i a la vegada mana que es retirin dels altars unes imatges «inde-

22. PM 240. És en aquests moments i en aquesta zona on trobem el primer esclat de bandolerisme.

votes» i que se'n facin d'altres de més decents. Malauradament, no sabem quines imatges féu retirar ni quines hi va fer posar. Sembla que la voluntat de dotar l'església de nous ornaments té a veure amb un intent de posar al dia la litúrgia. A la darrerria del segle XVII es continua pensant a dotar les esglésies d'ornaments preciosos; així, el paborde mana als jurats de Mur i de Maüll que facin fer una urna o arca decent per tenir-hi el Cos de Crist, és a dir, un sagrari per als dies de Setmana Santa. També es prohibiren en aquestes dates que el dia que se celebrava a la canònica la festivitat de Sant Urbà —es tracta, sens dubte, d'Urbà II, el papa que havia atorgat el privilegi a la canònica i que se celebrava el 29 de juliol— es fessin les danses i armes que hi acostumava haver en la festa, a la qual acudien els habitants dels pobles veïns. Devia ser una festa popular que se celebrava ja des de feia temps i que va perdre aquesta part lúdica els últims anys del segle XVII.

Conclusions

A manca d'un estudi arqueològic acurat del temple, la documentació no ens permet saber gaire cosa sobre la seva construcció ni els seus orígens. Pensem que Santa Maria de Mur devia provenir d'una capella castellera que en principi estaria situada a la torre del castell i que després, com a conseqüència de les disposicions de pau i treva, es traslladaria a la part de llevant de la carena, convertida en canònica a instància dels comtes de Pallars. Creiem que el temple consagrat l'any 1069 fou pensat ja per formar part d'un conjunt canonical i sabem que el claustre estava ja acabat a la darrerria del segle XII.

Un cop buidats i analitzats els documents que procedien de l'arxiu de Mur, tal com queden recollits en la còpia del segle XVIII estudiada, veiem, com tantes altres vegades, que ben poca cosa podem saber sobre la construcció dels edificis canònics. Res no hi ha de la fàbrica originària ni sobre les magnífiques pintures que cobrien les parets interiors del temple; queda, en canvi, alguna informació esporàdica sobre les parròquies de la zona i sobre ornaments. De tota manera, creiem que l'estudi minuciós de la documentació permet descobrir llogarrets i esglésies rurals avui desapareguts, noms de castells i masos, saber quelcom sobre els cultius i les formes de vida dels camperols de la cara nord del Montsec en el moment que s'inicia un procés progressiu i implacable de despoblament.

Els «Papeles de Mur» aporten informació suficient per veure com una petita canònica —mai no passen de quatre membres, més els quatre rectors de les parròquies dependents— inicia, augmenta i administra el seu patrimoni i té cura de les ànimes d'una població petita i dispersa. En el fogatge de 1370, el lloc de Mur tenia tretze focs; Puigcercós, setze; Moror i Alzina junts en tenien divuit;

els altres llocs devien tenir sovint quatre cases.²³ Es pot veure també que els pabordes defensen la seva independència enfront del poder bisbal i també dels senyors laics, i que la canònica actua com a senyora en el procés d'organització i de feudalització del territori i d'apropiació dels béns camperols. De tota manera, Santa Maria de Mur sembla el referent integrador més clar de l'espai que l'envolta al llarg dels segles que exercí el seu poder religiós i civil, des dels inicis del segle XII fins al segle XVIII.

23. Josep IGLÉSIES, *El fogaje de 1365-1370*, Barcelona, 1962 p. 88-89.